

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԽԼՅԱՆ

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ և ՍՈՉԻԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՄԵՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ (1918-1920 թթ.)

Վրաստանի անկախության հռչակումից հետո՝ 1918 թ. մայիս-հուլիսին, վրացական բանակը հաղթանակ տարավ Աբխազիայում բուլղարացիների զինված ուժերի դեմ: Հետապնդելով «կարմիրների» ջոկատներին վրացական զորքերը 1918 թ. հուլիսին մուտք գործեցին հարևան Սուչխի շրջան: Վրաստանի կառավարությունը այդ քայլը բացատրում էր ռազմական անհրաժեշտությամբ: Այս շրջանում բնակվում էր 25000 հայ՝: «Կարմիրների» հեռանալու օրը հայերը վերցրել էին ինչպես հասարակական կարգապահության հսկելու, այդպես էլ Սուչխի երկաթուղային կայարանի և փոստի պահպանության պարտականությունը²: Հուլիսի 11-ին Վրաստանի կառավարությանը հղած հեռագրում հաղորդվում էր, որ վրացական զորքերի մուտքը մշված շրջան սրտանց ողջունվում էր բնակչության կողմից³: Ինչպես վկայում է Սուչխի Հայոց Ազգային խորհրդի 1918 թ. օգոստոսի 24-ի նամակը ուղղված Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչին, ենթարկելով շրջանը Վրաստանին, նոր իշխանությունը առաջ քաշեց հայերի հպատակություն հարցը: Իշխանությունները առաջարկում էին հայերին ընդունել Վրաստանի քաղաքացիություն և տեղի հայերի մեծամասնությունը կողմնակից էր դրան, քանի կար մշակվող հողերից զրկվելու վտանգ⁴: Այս հարցի նշանակությունը կարևորվում էր տեղի հայերի 90 տոկոս գյուղացի լինելու հանգամանքով⁵: Ընդունելով քաղաքացիություն, հայերը միաժամանակ համաձայն էին նաև զորակոչվել վրացական բանակ⁶: Սակայն վրացական զորքերի շրջան ժամանելու հաջորդ իսկ օրից անսպասելի սկսվեցին որևէ կերպ չբացատրված հալածանքներ և տեղի հայերի նկատմամբ: Ձինվորականների խմբերը ներխուժում էին հայկական բնակավայրերը հափշտակում ձիերը, կողոպտում դրամ և այլ քանկարծեք ունեցվածք, միաժամանակ ենթարկելով ծեծի ոչ միայն տղամարդկանց, այլ նաև կանանց և երեխաներին՝ հիմնավորելով այս ամենը հայերի բուլղարացիներին աջակցելու հանգամանքով: 1918 թ. հուլիսի 22-ն Տուափսեի կողմից Կարմիր բանակի անհաջող հակահարձակումից հետո, նրա մարտիկները նահանջելով գեմք էին թողել հայաբնակ Նիժնե Լառ գյուղում: Հայտնաբերելով այն,

վրացական զինվորականները մեղադրել էին հայերին «կարմիրներին» շարքերում վրացական բանակի դեմ մարտնչելու մեջ և ձեռքակալել էին տեղի 14 գյուղացու, ցանկանալով նրանց հանձնել ռազմական դատարանի: Մեծ դժվարությամբ Սոչիի Հայոց խորհրդին հաջողվեց ապացուցել մեղադրանքի անհեթեթությունը, քեպետ այս գործի առիթով մեծ աղմուկ բարձրացրած վրացական պաշտոնյաները հրապարակայնորեն չարեցին որևէ հերքում: Ամերապույր դեր էր ունեցել տվյալ միջադեպում տեղի կոմիսար (գյուղապետ) Լավրենաի Կվերկվիլիան, որը կեղծ տեղեկություն հաղորդելով ռազմական իշխանություններին հայերի կողմից նախապատրաստվող «ապստամբության» մասին, պատժամիջոցների կիրառման ժամանակ բռնություններից փրկելու համար հայերից կաշառք էր պահանջում: Նման միջոցների նա դիմում էր և հետագայում «եռվանավորություն» ցուցաբերելու համար⁷: Վրաստանի կենտրոնական իշխանությունները, նկատի ունենալով բազմաթիվ բողոքները, որոշել էին վռնել շրջանի հայաբնակ վայրերում նախկինում նշանակված գյուղապետերին: Սակայն 1918 թ. վերջերին Հայաստանի և Վրաստանի միջև առաջացած հակամարտության ժամանակ վրացական կառավարությունը այս մտքից հրաժարվեց⁸:

Հայոց խորհրդի բոլոր դիմումների նկատմամբ վրաց ռազմական իշխանությունը ցուցաբերում էր արհամարական վերաբերմունք և դրանով իսկ, խորհրդի կարծիքով, քաջալերվում էին նորանոր բռնություններ: Ընդհակառակն վրաց բալժրաստիճան քաղաքացիական իշխանությունները փորձում էին չափավորել զինվորականների վարքագիծը շրջանում, ինչով ամրապնդել էին վերջինների թշնամանքը Հայոց խորհրդի վերաբերյալ, որի հետևանքն էլ եղավ վրաց զինվորականների կողմից կազմակերպված սադրանքը խորհրդի նկատմամբ: 1918 թ. օգոստոսին դեպի Տուափսե Սոչիի վրայով շարժվում էր Կուրանի կազակների ջոկատ, որը մինչ այդ մասնակցում էր թուրքական դեսանտի ջախջախմանը և հեռացվել էր Աբխազիայից մեղադրվելով սբխազ խաղաղ բնակչության նկատմամբ բռնություններ կիրառելու մեջ: Ոգելից խմիչքներով առատ հյուրասիրությունից հետո վրաց պարետը համոզել էր հարբած կազակներին, քե Հայոց խորհուրդը կազմված է բուլշևիկներից: Կատաղած կազակները, պարետի օգնականի ուղեկցությամբ, ներխուժել էին խորհրդի տարածք և ծեծի էին ենթարկել խորհրդի քարտուղարին ու այդ պահին ներկա եղած հայերին, խլելով քանկարծեք իրեր: Այս միջադեպի պատճառները պարզելու նպատակով կազակների հրամանատար գեներալ Մասլովսկուն դիմել էր Սոչիի քաղաքագլուխը: Պատասխանելով նրան, գեներալը հայտնեց, որ իր ենթակաները թյուրիմացության էին մատնվել վրաց ռազմական իշխանության ներկայացուցիչների կողմից և ներողամտություն խնդրելով, շեշտում էր, քե կազակները հայերի նկատմամբ թշնամանք չունեն: Հայոց խորհրդի անդամները ե-

կան այն եզրակացության, որ, կազմակերպելով սադրանքը, վրաց զինվորականները նպատակ ունեին հայերի միջավայրում թշնամանք առաջացնել ռուսների նկատմամբ, ինչպես նաև ստեղծել պատրանք, թե վրացական կառավարությունից բացի հայերը այլ պաշտպան չունեն։ Հայերի ահաբեկման նպատակով բազմիցս հիշեցվում էր, որ վրացիներին աջակցում է «գերմանական բռնացքը», այսինքն՝ Ալլերում տեղակայված գերմանական զորամասը⁹։ Ռազմաճակատին հարող գոտում քաղաքացիական իշխանությունները անգոր էին վերջ տալ անօրինական հափշտակումներին և խաղաղ բնակիչների տների վրա զինվորների զիջերաշին հարձակումներին։ Հեթոթական բողոքից հետո, 1918 թ. հոկտեմբերին հարձակում էր կատարվել նաև Հայոց խորհրդի նախագահ՝ Արամ Հակոբյանի տան վրա¹⁰։ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Վրաստանի Ազգային խորհրդի անդամ Ե. Գեգեճկորին Սոչիից հաղորդում էր վարչապետ Ն. Վորդանիային, որ վրացական տիրապետության հանդեպ եղած բարյացակամ վերաբերմունքը վերացել է¹¹։

Հայ-վրացական զինված հակամարտությունը՝ 1918թ. դեկտեմբերին, բացասաբար ազդեց Վրաստանում հայ բնակչության կացության վրա։ 1919 թ. հունվարի 8-ին Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը նամակով դիմել էր ՀՀ կառավարությանը, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ռեպրեսիաների համար ահագանգ է հանդիսացել ներքին գործերի միմիստը Ն. Բամիշվիլու գաղտնի շրջաբերականը։ Պատերազմի առաջին օրվանից, ՀՀ ենթականերին ցուցակագրելու անվան տակ, միլիցիայի և հատուկ ջոկատների ներկայացուցիչները սկսում են զիջերաշին ստուգումները հայերի բնակարաններում, որը վերածվում է իսկական թալանի։ Փակվում է հայկական թերթերի մեծ մասը, իսկ մնացածները չեն կարողանում արձագանքել կատարվող հանցագործությունների ամենահասարակ փաստերին։ Վրաստանի ազգայնական թերթերը կոչ են անում ամենադաժան պայքար մղել ողջ հայ ժողովրդի դեմ, բռնագրավել նրանց ունեցվածքը և քշել Վրաստանից։ Կատարվող թալանին և հակահայկական քաղաքականությանը «դասակարգային զիտակցություն» հաղորդելու նպատակով կամայանիան որակեցին վրաց դեմոկրատիայի ու հայ բուրժուազիայի միջև պայքար¹²... հայերի վիճակը չառնում է անտանելի։ Փակվում են հայերի խանութները և կրպակները, թալանը և ձերբակալությունները հասնում են անմախաղեպ չափերի»¹³։ 1919 թ. հունվարին Սոչիի Ռուսական ազգային խորհուրդը բողոքով դիմել էր Վրաստանի կառավարությանը ռուս ազգության մարդկանց հալածելու պատճառով¹⁴։ Սոցիալիստ-հեղափոխականների Սոչիի կոմիտեն 1919 թ. հունվարի 20-ին պահանջում էր վրաց իշխանություններից կատարել շրջանում բռնությունների, թալանների և չարաշահումների բազմաթիվ փաստերի քննություն¹⁵։

Հայաստանի և Վրաստանի միջև պատերազմի օրերին Սոչիի Հայոց խորհուրդը հրավիրվել էր վրացական կառավարության ներկայացուցիչ Մ. Խոշովսկայի և շրջանում տեղակայված Օտվափնյա ջոկատի հրամանատար զեմ. Ղոնիկի հետ հանդիպմանը: Հայոց խորհրդի անդամները զգուշացվել էին իրենց պատասխանատվության մասին՝ վրացական զորքերի դեմ տեղի հայերի ելույթի դեպքում, սպառնալով, թե նրանք կդիտվեն այդ գործի կազմակերպողներ և կպատժվեն զնդակահարությամբ¹⁷: Հայ լիազորներին ստիպել էին գրություն տալ, որ չեն լքի շրջանի տարածքը: Նման արգելքը տարածվել էր նաև ամբողջ հայ բնակչության տեղաշարժի վրա: Այսպիսով, հայերի հավատարմության ապահովման և շրջանում խաղաղության պահպանման պատասխանատվությունը դրվել էր Հայոց խորհրդի վրա: Հայերը, չնայած նրանց նկատմամբ թույլ տված բոլոր անօրինականություններին, չէին փոխել լույս դիրքորոշումը վրացական իշխանության վերաբերյալ: Այս կարևոր վկայությունը Ա. Հակոբյանը տվել էր 1919 թ. փետրվարի 17-ին՝ շրջանում վրացական տիրապետության թոթափումից հետո¹⁸: Վրաց պաշտոնյաների բոլոր կանխարգելիչ միջոցառումները նա համարում էր ավելորդ ու անիմաստ, քանի որ Խորհուրդը արդեն դիմել էր բնակչությանը հանգստության հրավերով, ինչպես նաև հեռագրել էր ՀՀ Կառավարությանը եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու կոչով¹⁸:

Խորհրդի և հայերի հաշտ դիրքորոշման դիմաց վրաց իշխանությունները սակայն ոչինչ չարեցին, որ վերջ տան անօրինականություններին: Հակառակը, ռազմական իշխանությունները կալանքի էին վերցնում բողոքողներին, որպես սադրիչներ և, տեսնելով դիմումների անարդյունավետությունը, հայ բնակչությունը դադարել էր ապավինել Խորհրդին, որի վարկը ընկել էր: Խորհուրդը 1918 թ. դեկտեմբերին միջամտության կոչով դիմել էր Եկատերինոդարում (այժմ՝ Կրասնոդար) նորաբաց անգլիական Սիսիային, սակայն՝ անարդյունք¹⁹: Քաղաքացիական իշխանությունների անգործության և վրաց զինվորականների կամայականության աստիճանի մասին վկայում է Կառավարության ներկայացուցչին կից հայերի գործերով խորհրդական պորուչիկ Նաջարովի հետ տեղի ունեցած միջադեպը: 1918 թ. դեկտեմբերին 15 վրացի սպա հարձակվել էին նրա վրա և դաժան ծեծի էին ենթարկել միայն այն պատճառով, որ խորհրդականը բազմիցս զեկուցում էր իր պետին հայաբնակ Դե-Սիմոն, Ուշ-Դերե, Նիժնեև և Գոռնոե Լոռ գյուղերում զինվորականների կատարած բռնությունների մասին: 1919 թ. հունվարին սպանվել էր Պիլեկևովոյի ենթաշրջանի (վրաց.՝ Գանթիադի, աբխ.՝ Ցանդրիպիշ) Հայոց խորհրդի նախագահ Վրույր Տեր-Ղուկասյանը: Նա հայտնի էր վրացական զինվորականներին և իշխանություններին դատապարտող բազում ելույթներով: Իսկ հանցագործները այդպես էլ մնացին անհայտ²⁰:

1919 թ. հունվարի 31-ին Գոռնոե Լոռ գյուղում տեղի ունեցավ բախում գյուղացիների և թալանով զբաղվող մի խումբ վրաց զինվորականների միջև, որի արդյունքում զինվորներից մեկը վիրավորվեց։ Վրաց հրամանատարությունը առանց միջադեպի պատճառը իմանալու հայերի դեմ ուղղեց պատժիչ ջոկատ, իբր ասպետաժողովունը ճնշելու նպատակով։ Գյուղացիները թույլ չտվեցին գործնասին մուտք գործել գյուղ և դիմադրեցին։ Նրանք պահանջում էին իշխանություններից քննություն վարել, քանի որ համոզված էին, թե զինվորները ապատեղեկացրել էին իրենց հրամանատարությանը բախման իրական պատճառների մասին։ Սակայն դա տեղի չունեցավ և փետրվարի 1-ից գյուղում սկսվեց մարտ²¹։ Չկարողանալով կոտրել ասպետաժողովների մարտական կամքը, զինվորականները ներխուժել էին հարևան Ուշ-Դերե ավանը և դուրս էին քշել նրա հայ բնակիչներին դեպի Գոռնոե Լոռ գյուղի մատույցները։ Օգտագործելով գյուղացիներին որպես կենդանի վահան, զինվորականները վարժում էին մոտենալ ասպետաժողովի հայերի դիրքերին։ Սակայն դիմադրողները այնպես էին կազմակերպել մարտը, որ խաղաղ բնակչությունը չէր տուժել և ցրվել էր հարակից անտառում։ Զինվորականների ձեռքում մնացած Ուշ-Դերեի երկու բնակիչ՝ Սեդրակ Թազմազյանը և Գարեգին Գրբաշյանը հայտարարվել էին պատանդ, սակայն շուտով դիրքերից հետ դարձի ճանապարհին առանց որևէ պատճառի սվինահարվել էին ուղեկալի կողմից²²։ Կատաղած զինվորները սպանել էին նաև ճանապարհին նրանց հանդիպող Կուրբանսկոյե գյուղի տարեց բնակիչ Համբարձում Դավաշյանին²³։

Անհանգստացած դեպքերի զարգացումներով, Հայոց խորհրդի անդամները փետրվարի 2-ին կազմել էին շրջաբերական նամակ, հղելով այն շրջանում գործող հասարակաքաղաքական կազմակերպություններին, ինչպես նաև Թիֆլիսում ՀՀ Ներկայացուցչություն²⁴ և Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհուրդ։ Ա. Հակոբյանը գրում էր, որ Խորհուրդը բազմաթիվ անգամ դիմել է շրջանում Վրաստանի ներկայացուցչին, բողոքելով վրացական Օովափնյա ջոկատի զինվորականների կատարած բռնությունների և թալանների վերաբերյալ, որոնք սակայն անարդյունք են մնացել։ Միաժամանակ, չցանկանալով սրել հարաբերությունները վրաց իշխանությունների հետ, Խորհուրդը հայտնում էր, թե կատարվածը անպատասխանատու անձանց գործունեության հետևանք էր, արոնք գործում էին առանց իշխանությունների գիտության և կամքի նպակառակ։ Անդրադառնալով Գոռնոե Լոռ գյուղի բնակիչների ելույթին, Խորհուրդը հայտնում էր նրանց անունից, որ գյուղացիները չունեն որևէ հակասություն վրացական իշխանությունների հետ և պաշտպանվում էին միայն հրոսակ զինվորների դեմ։ Հայերի միակ պահանջն էր՝ նշանակել անկողմնակալ համաձայնողով դեպքերի քննության նպատակով։ Ստեղծված դրությունը Խորհուրդը բնութագրում էր որպես աղետ։ Կառավա-

րության ներկայացուցիչի հետ համատեղ իրականացված խորհրդի միջոցառումները բախման դադարեցման ուղղությամբ անարդյունք մնացին և այդ պատճառով խորհուրդը խնդրում էր հասցեատերերին միջամտել ու պահանջել Վրաստանի իշխանություններից անհապաղ վերջ տալ մարտական գործողություններին՝ հետ քաշելով զորքերը հայկական գյուղի մատույցներից²⁷։ Ելույթը խորհուրդը դիտում էր որպես ինքնուպաշտպանական կռիվ գյուղացիների կողմից²⁸։ Ստանալով այս տեղեկագրությունը, Վրաստանի Հայոց խորհուրդը փետրվարի 7-ի նիստում որոշում կայացրեց անմիջապես հեռագրել Սոչիի խորհրդին պահանջելով՝ անհապաղ միջոցներ գտնել և դադարեցնել հայերի ելույթը «բարեկամ վրացական զորքերի դեմ»²⁹։ Միաժամանակ Վրաստանի Հայոց խորհուրդը առաջարկում էր Կառավարությանը, ցավալի դեպքերի քննման մպատակով, Սոչիի հղել հանձնաժողով, ընդգրկելով նրա կազմի մեջ մույն խորհրդի մեկ ներկայացուցիչ։

Փետրվարի 3-ին Սոչիի Հայոց խորհուրդն անմիջական միջամտության խնդրանքով դիմել էր Այսրկովկասում բրիտանական հրամանատարությանը, որը, դիմողների կարծիքով, խաղաղ միջոցներով պիտի հարթեր միջադեպը։ Խորհուրդը մտահոգություն էր հայտնում, որ մասնակի ելույթը Գռոմոե Լոռ գյուղում կվերածվի ընդհանուր բախման։ Դիմումի բովանդակությունը անգլիացիները հեռախոսակապով իսկույն ազդարարել էին Վրաստանի կառավարությանը²⁸։ 1919 թ. փետրվարի 4-ին Սոչիի Հայոց խորհրդի պահանջին սատարեց սոցիալիստ-հեղափոխականների շրջանային կոմիտեն, որը իր հայտարարությամբ պահանջում էր շտապ նշանակել քննչական հանձնաժողով և պատասխանատվության կանչել մեղավորներին։ Միաժամանակ Կոմիտեն շեշտում էր, որ բռնությունների և թալանների դեմ ելած գյուղացիներին «իշխանությունները ճնշում են դաժանությամբ հիշեցնող ցարական ժամանակների պատժիչ արշավանքները»²⁹։ Փետրվարի 5-ին Սոչիի Ուկրաինական Գրոմադայի (Միության) նախաձեռնությամբ անցկացվեց շրջանի հասարակաքաղաքական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների հավաք, որը որոշեց. «1) Պահանջել իշխանություններից դադարեցնել ռազմական գործողությունները և բռնությունները խաղաղ բնակչության դեմ; 2) Տեղի իշխանությունների հետ միասին ընտրել հաճաժողով երեք անդամից բռնությունների բոլոր դեպքերը քննելու համար՝ կատարած ինչպես զորքերի, այդպես էլ ստորին վարչակազմի կողմից; 3) Շտապ հեռագրով առաջարկել անգլիական Միսիային Թիֆլիսում խլել Սոչի պատվիրակություն; 4) Պատվիրակության առջև հարց բարձրացնել հանրաքվեի մասին, որպեսզի բնակչությունն առանց զորքերի և վարչակազմի կողմից որևէ ճնշման կարողանա ազատ արտահայտվել տեղական իշխանության կազմակերպման, շրջանի քաղաքական ու տնտեսական ճակատագրի մասին; 5)...; 6) Դուրս բերել զորքերը»³⁰։ Փաստաթղ-

քի բովանդակությունը որոշվել էր ազդարարել նաև Կամավորական բանակի շտաբին: 32 ձայն տրվել էր որոշման օգտին, իսկ դեմ էին արտահայտվել տեղի սոցիալ-ժողովրդավարականների ղեկավարները (Իզմայլով, Յվանգեր): Շրջանային Վրացական Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները (Իսփերիա, Չիփաձե) ձեռնպահ մնացին³¹:

Տեղի Վրացական խորհուրդը պատասխան էր հղել Հայոց խորհրդի փետրվարի 2-ի շրջաբերականին, քե. «Վրաց հասարակությունը արտահայտում է իր ամիսսանքը որոշ վրաց զինվորների կողմից կատարած էքսցեսների վերաբերյալ: Միաժամանակ, վրաց հասարակությունը պատվիրակների միջոցով բարեխոսել է բարձրագույն ռազմական և քաղաքական իշխանությունների մոտ հայ բնակչության և գործերի միջև հակամարտությունը անհապաղ վերացնելու մասին: Վրաց հասարակությունը հույսով է, որ բարեկամությունը հայ և վրաց եղբայր ժողովուրդների միջև չի խախտվի և առաջացած բյուրիմացությունները ու առանձին մութ անձանց սադրանքները հետագայում կկանխվեն ոգով բարեկամ երկու ժողովուրդների միացյալ ուժերով»³²: Հիշյալ նամակի կրկնօրինակը հղվել էր Մերձսևծովյան երկրամասում Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Մուխրան Խոչուրավային:

Փետրվարի 6-ին Կառավարության քարտուղարությունում սղագրել էին Խոչուրավայի գեկուցումը: Նա հայտնում էր, որ դեպքերը քննելու նպատակով փետրվարի 3-ից իր գլխավորությամբ սկսեց գործել հատուկ հանձնաժողով³³: Նշված է երկու գոհ հայերից և արձանագրվել էին վիճակներից նաև վրաց զինվորականների շարքերում: Չնայած, որ սկզբնական տեղեկություններով Խոչուրավայի մոտ ստեղծվել էր իրական ապստամբության տպավորություն, նա հաղորդում էր հակամարտությունը ի վերջո խաղաղ միջոցներով վերացնելու մասին: Միաժամանակ նա վկայում էր. «Ես անձամբ տեսել եմ հետևանքները մի շարք անթույլատրելի գործերի, հափշտակումների և կոպիտ վերաբերմունքի բնակչության նկատմամբ [վրաց] զինվորականների կողմից»³⁴: Խոչուրավայի գեկուցագրում չկա որևէ մեղադրանք տեղի հայերի վարքագծի վերաբերյալ և փաստաթուղթը բարյացական ոգով է ներշնչված նրանց նկատմամբ: Վրաստանում ՀՀ-ի դեսպանորդ Լ. Գ. Եվանգուլովը գեկուցեց Երևան Սոչիի հայերի ապստամբության մասին, որն ուղղված էր անկարգություն անող վրացական գործերի դեմ: «Վրաց իշխանությունների թշնամական վերաբերմունքը դեպի այդ շրջանի հայերը, ոչ ոքի մեջ կասկած չպիտի հարուցի»³⁵, - գրում էր դեսպանորդը:

1919 թ. հունվարին Վրաստանի կառավարության մոտ մտադրություն էր առաջացել Սոչիի շրջանի պետական պատկանելիության հարցը լուծել Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովում: Վրաստանի կառավարության ուղեգրությունները բախման բերեցին Ռուսաստանի հարավում հզորացած «Սպիտակ շարժման» հետ: Նրա առաջնորդները, բացի հա-

կարողակիկյան պայքարի, մասնաճյուղում էին համուն «միացյալ և անբաժանելի» Ռուսաստանի և որևէ կերպ չէին կարող համաձայնվել Սոցիի շրջանի կարգավիճակի շուրջ առաջացած հարցի միջազգայնացմանը: Բացի այդ, նրանք համոզված էին, որ Վրաստանի համար Սոցիի շրջանը ուներ հսկայական նշանակություն որպես գոտի. որն առանձնացնում էր Աբխազիան Ռուսաստանից: Վրաստանի կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ այդպիսի անմիջական հարևանությունը կրերի Աբխազիայի տարանջատմանը Վրաստանից, քանի որ այդ պահին առաջինի կարգավիճակը վերջնականապես չէր պարզվել³⁶:

Լոռ գետի երկայնքով ձգվող առաջավոր դիրքերից Կամավորական բանակի 3-րդ սպայական գնդի մարտիկները, որոնց մեջ կային մասնաճյուղ, դիտում էին գնդացիներով զինված վրացական հետևակի հարձակումը Գոռնե Լոռ գյուղի վրա: 1919 թ. փետրվարի 5-ին Դենիկյանը հրամայեց զորքերին անցնել Լոռ գետը և վերջ տալ արյունհեղությանը, քանի որ «սպիտակ» հրամանատարության պնդմամբ հայերը ապավինել էին նրա օգնությանը³⁷: Փետրվարի 6-ին Կամավորականները շրջապատեցին Սոչիում վրացական զորքերը³⁸, որից հետո նվաճեցին Գագրայի տեղամասը³⁹: Այս տարածքում գործող վրացական զորամասի հրամանատարի հաղորդմամբ «սպիտակներին» առաջխաղացման ժամանակ «հայ բնակչությունը անցնում է կամավորականների կողմը և կռվում է մեր դեմ»⁴⁰: Առաջացավ Սոչիի ռազմաճակատը, որը Կամավորական բանակի կողմից պաշտպանվում էր մասնաճյուղից կազմված զորամասով⁴¹:

Գագրայի տեղամասում Կամավորականների տիրապետության օրերին ոմն Դ. Դերենիկյանը⁴², Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ, կնքել էր հակավրացական թևին պատկանող աբխազ գործիչների հետ գաղտնի դաշինք՝ Դերենիկյանի ասելով. «Հայ և աբխազ ազգությունների փոխհարաբերությունները կանոնավորելու համար»: Տվյալ փաստին ՀՀ ԱԳՆ-ում վերաբերվել էին բացասական և Դերենիկյանի գործունեությունը որակել էին «ինքնագլուխ»: Բացի այդ ԱԳՆ-ում կարծում էին, թե. «Ընդհանրապես ակտիվ գործունեության, որը միշտ պարզ կերպով ուղղված է եղել վրացիների դեմ, հայ-վրացական հարաբերությունները այս շրջանում դարձել են սոսկալի թշնամական և ստեղծվել է մի շատ պարարտ հող պրոպագանդայի համար»: Այսպիսով Դերենիկյանը համարվեց «վնասակար և ինքնակոչ անձնավորություն, որի վնասակար ազդեցությունը հայ գաղութի վրա Սոչիում անհրաժեշտ է չեզոքացնել»⁴³: ՀՀ կառավարական շրջանակները ստիպված աչք փակելով բռնությունների բազմաթիվ դեպքերի վրա, միաժամանակ խիստ բացասական էին վերաբերվում հայերի որևէ մասնակցությանը հակավրացական գործունեության: Վրաստանի հայության վիճակի բարելավումը ՀՀ իշխանությունները տեսնում էին բանակցությունների և բարիդրացիա-

կան հարաբերությունների հաստատման ճանապարհով: 1919 թ. նոյեմբերի 15-ին Եվանգուլովը առաջարկում էր արտգործնախարարին բացել ՀՀ հյուպատոսարան մահ Սոչիում՝ հիմնավորելով դիմումը, քե ժամանակին ներկայացուցչություն ունենալու պարագայում համապատասխանորեն կապշտպանվեին հայերի շահերը և կկանխվեր նրանց ապստամբությունը: Այժմ, Եվանգուլովի կարծիքով, ներկայացուցիչը պետք է նպաստելու հայերի չեզոքությանը և հայրենադարձությանը⁴⁴: Սակայն ՀՀ արտգործնախարարի հրահանգով Սոչիի շրջանը ընդգրկվեց Սուխումի հյուպատոսարանի գործունեության գոտում⁴⁵:

1919 թ. փետրվարի 20-ին Վրաստանի Պառլամենտի ամբիոնից Նոյ Բամիշվիլին մեղադրել էր Սոչիի շրջանում գտնվող ՀՅԴ-ի անդամների Դենիկինին աջակցելու մեջ⁴⁶: Ինչպես հաղորդում էր Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչը, վրաց իշխանությունների կարծիքով Կամավորական բանակի հետ ընդհարման պատճառը տեղի հայերն էին⁴⁷: Կամավորականների հարձակման անցնելու օրը վրացական իշխանությունները Սոչիում ցրել էին պարեկային խմբեր, հանձնարարելով նրանց ձեռնարկել Հայոց խորհրդի անդամներին, որպես այդ գործի անմիջական հանցավորներ⁴⁸: Որ դա այդպես չէր, վկայում է 1919 թ. փետրվարի 19-ի Սոչիի Հայոց խորհրդի նամակը Վրաստանի Հայոց խորհրդի նախագահությանը: Նրանում վստահորեն ասված էր, որ. «Ազգային խորհուրդը մինչև վերջին պահը մնացել էր լոյալ [Վրաստանի կառավարությանը] և ոչ մի կապ չի ունեցել Կամավորական բանակի հետ»⁴⁹: Փաստերը վկայում են, որ հայ բնակչության մասնակի ելույթը չէր կարող պատճառ դառնալ Սոչիի և Գագրայի գրավմանը: Կամավորականների և Վրաստանի բախման հիմքում ընկած էր տարածքային վեճը: 1918 թ. սեպտեմբերին Եկատերինոդարում տեղի ունեցան բանակցություններ Կամավորական բանակի հրամանատարության, Կուրանի կառավարության անդամների և Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչների միջև: Առաջին երկուսը պահանջում էին իրենց վերահսկողությանը հանձնել Սոչին և Գագրան: Բանակցությունները ավարտվեցին անարդյունք⁵⁰: Կառավարության ներկայացուցիչ Գ. Անջափարիձեն զգուշացնում էր ռազմական մախարարին, քե շրջանին տիրելու ցանկությունը կհանգեցնի լուրջ բախման և առաջարկում էր ուշադրությունը սևեռել Վրաստանի պատմական սահմանի վրա⁵¹: Նույն ժամանակ Ե. Գեզեկյորին համզում էր վարչապետ Ժորդանիային՝ օգտվել հարմար պահից և պաշտոնապես միացնել Սոչիի շրջանը Վրաստանին, նշելով, որ հակառակ վարքագիծը աններելի է և նույնիսկ հանցավոր է Կառավարության համար: Միաժամանակ նա շեշտում էր, որ շրջանի միացումը փաստի առջև կդնի Կամավորական բանակի հրամանատարությանը⁵²: Հետագայում, Բրիտանական հրամանատարությունը պաշտոնապես առաջարկել էր վրացական կողմին չեզոքացնել վիճելի Սոչիի

շրջանը, հանձնելով տեղում ամբողջ իշխանությունը բնակչության կողմից ընտրված ինքնակառավարման մարմիններին: Չեզոքության պահպանման համար նախատեսվում էր տեղակայել շրջանում անգլիական զորամաս⁵³: Սակայն վրացական իշխանությունների և տեղի սոցիալիստական կազմակերպությունների ջանքերով 1918 թ. դեկտեմբերի 3-ին հրավիրված Սոչիի շրջանի գյուղացիության համագումարը կողմ քվեարկեց Վրաստանի կազմում լինելու առաջարկին, թեպետ ժամանակավոր՝ մինչև «առեղծվածային» Ռուսաստանի դեմոկրատական դաշնային հանրապետության ձևավորումը⁵⁴:

Ինչպես գրում էր «սպիտակ» զեներալ Ա. Լուկոմսկյը. «Սոչիի շրջանում վրացական իշխանության թոթափումից հետո թյուրիմացությունները շարունակվում էին հարևան Սուխումի շրջանում հայերի և արխագների նկատմամբ վրացական իշխանությունների վերաբերմունքի պատճառով»⁵⁵: Երկու կողմերը, և՛ վրացական, և՛ Կամավորական, միջնորդության խնդրանքով դիմում էին Այսրկովկասում Բրիտանական բանակի հրամանատարությանը: 1919 թ. մարտի 11-ին Դենիկինը մտմտեց էր հղել Եկատերինոդարում Բրիտանական ռազմական Միսիսյի պետ զեներալ Բրիգսին, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ինձ դիմել էին Սոչիի շրջանի հայկական ազգային միության պաշտոնական ներկայացուցիչները խնդրանքով՝ պաշտպանել Սուխումի շրջանի հայ բնակչությունը...վրացական զորքերի բռնություններից...»⁵⁶: Վրաց պատմաբանները համարում են Դենիկինի կողմից հայերի և արխագների շահերի պաշտպանության առաքելությունը կեղծարար և սադրանք, որի նպատակն էր արդարացնել իր գավթողական քաղաքականությունը Վրաստանի նկատմամբ⁵⁷:

1919 թ. ապրիլին վրացական զորքերը անցան հակահարձակման և ետ խլեցին Գագրայի տեղամասը: Բրիտանական հրամանատարության նախաձեռնությամբ Գագրայի տեղամասում կողմերի միջև հաստատվել էր «չեզոք գոտի»⁵⁸: Հայաբնակ Պիլենկովոյի ենթաշրջանը հայտնվեց նրա սահմանագծին, կիսվելով՝ «չեզոք» և «վրացական» մասերի⁵⁹: Ինչպես տեղեկացնում էր ՀՀ հյուպատոսը Սուխումում, Գագրայի տեղամասի հայ բնակչությունը Կամավորականների և վրացական զորքերի բախումների ժամանակ ենթարկվել էր սնանկացման, քանի որ զինվորները սնվում էին հայերի հաշվին: Հյուպատոսի վկայությամբ տեղամասում հայերի վիճակը աննկաբազրելի ծանր էր և դիտորդի վրա ճնշող տպավորություն էր թողնում⁶⁰: Վրաց զինվորականները կասկածում էին հայերին Կամավորականներին աջակցության զործում և վրեժ էին ընծում նրանց նկատմամբ⁶¹: Մեկ այլ զեկույցում արգործնախարարին հյուպատոսը գրում էր, որ վրացական բանակը հլով և սրով անցավ Գագրայի տեղամասով, օգտագործելով այն պատրվակը, թե հայերը հրավիրել էին Կամավորականներին Սոչիի շրջան: Հյուպատոսը ոչինչ

չէր աստուծոյ կոնկրետ դեպքերի մասին, նշելով միայն, որ վրացական ռազմական իշխանությունների անօրինականությունների ծավալը այս տեղամասում հնարավոր չէ նկարագրել⁶²։ Իրական դրությունը նկարագրվում էր Գագրայի գավառի Պիլենկովոյի ենթաշրջանի 7 հայաբնակ գյուղերի բնակչության մասնակում, որը 1920 թ. հունվարին նրանք հղել էին Աբխազիայի Ժողովրդական Խորհուրդ⁶³։ «Ստիպված ենք հայտնել դժգոհություն մեր ներկա կյանքից, գրում էին հայ գյուղացիները, որի սկզբնապատճառ են համդիսացել մեծամասամբ ստորին ծառայողները՝ զինվորները, որոնք գտնվելով ռազմաճակատում մշտապես անհանգստացնում են մեզ՝ գյուղացիներին...այլև չի մնացել ոչ ընտանի թռչուն, ոչ փեթակ, ոչ էլ կեր. զինվորները մասամբ գողացել են, մասամբ էլ՝ ոչնչացրել։ Նրանք հափշտակել են մեր շորը, եզիպտացորենը, ծխախոտ...այնպես որ ներկա ժամանակ մենք շատ վատ հագնված ենք և վատ սնվում ենք։ Մնացել է շատ քիչ կով և գոմշակով։ Մենք ամեն կերպ փորձում ենք կազդուրել սնանկացած տնտեսությունները...սակայն խանգարում են զինվորները։ Դրա վերաբերյալ մենք բազմիցս բողոքել ենք գումարտակների հրամանատարներին, սակայն նրանք որևէ ուշադրություն չեն դարձնում և կարծես քաջալերում են ենթականերին (բացառությունները հազվադեպ են լինում), հետևապես զինվորները շարունակում են իրենց կործանարար գործունեությունը՝ վերջնականորեն սնանկացնելով մեզ։ Վրաց զինվորականները գիշերներով հարձակվում են խաղաղ բնակիչների վրա, և սպառնալով զնդակահարել, դրամ են պահանջում։ Ստանալով մի քանի հազար ռուբլի, հեռանում են, հակառակ դեպքում՝ սպանում են... Շալքայիների և սպաների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ վերին աստիճանի արհամարհական է և սպառնացող։ Մենք... հայտնելով մեր ճգնաժամային դրության մասին, խնդրում ենք ցուցաբերել իրավիճակի բարելավման համար Ձեր շուտափույթ և արդարացի աջակցությունը, կամ էլ վերաբնակեցրեք մեզ որևէ այլ տեղ, քանի որ մեր հուսահատ դրությունը հասել է իր գագաթնակետին։ Վճռականորեն հայտայայտում ենք, որ այդպես այլևս չի կարող շարունակվել»⁶⁴։ Եվ որպես այս վերիվարումների տրամաբանական եզրահանգում Սոչիի Հայոց խորհրդի «Հռչակագրում» շեշտվում էր, որ Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչները չկարողացան անհիշխանությանը վերջ տալու առաքելություն ունենալ։ Խորհրդի տեսակետից, նրանք ինքներն էին շրջանում «անարխիա» տարածում, քանի որ չկատարեցին խոստումը՝ դատի հանձնել բռնություններ գործողներին։ Ելնելով եղածից Խորհուրդը կոչ էր անում բոլոր շահագրգիռ կողմերին այլևս չենթարկել Սոչիի շրջանը Վրաստանի իշխանությանը և միջոցներ գտնել Աբխազիայի հայ բնակչության տարրական իրավունքների ապահովման համար⁶⁵։

**GEORGIAN GOVERNMENT AND HAMSHIN ARMENIAN COMMUNITY
OF THE SOCHI DISTRICT (1918-1920)**

After proclamation of independence of Georgia, Sochi district was ruled by force, which was under control of Georgian national government. Sochi's status was not finally juridically legalized. The question of border evoked military conflict between Georgia and Russian "White" movement from suffered Hamshin Armenian population of the Sochi district. The violence of georgian troops had such result as rebellion local Hamshin Armenians' in the February of 1919.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 60: Շրջանի գյուղացիական բնակչության ընդհանուր թվից հայերը կազմում էին շուրջ 30 % (Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, Москва-Ленинград, 1931, с. 165):
2. ՀԱԱ, Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 8 (ռուս.):
3. Վրաստանի կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (ՎԿՊՊԱ), Վրաստանի ժողովրդավարական հանրապետության կառավարության քարտուղարության ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 4, (ռուս.):
4. ՀԱԱ, Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության ֆ. 276, ց. 1, գ. 62, ք. 1:
5. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 8 (ռուս.):
6. ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 62, ք. 1:
7. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 11-11 շրջ. (ռուս.):
8. Նույնը, ք. 12 շրջ. (ռուս.): Վրաստանի կառավարությունը չկատարեց խոստումը՝ տրամադրել Սոչիի շրջանին ներքին ինքնավարություն, և ձգձգում էր ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունները, (Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 161-162):
9. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 8-8 շրջ. (ռուս.):
10. Նույնը, ք. 11 շրջ. (ռուս.):
11. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 26, ք. 38-40, (ռուս.):
12. Sbu՝ "Резолюция Тифлисского Совета рабочих депутатов, 11 января 1919г.", газета "Борьба", Тифлис, 1919, № 9. «Պատերազմի վերջը», քերթ «Էրթորա» (Միասնություն), 29. 12. 1918, (վրաց.): Այդպես էին մտածում սոցիալ-ժողովրդավարականները, իսկ ազգային-ժողովրդավարականների մամուլը գրում էր. «Այժմ մենք մղում ենք հայերի դեմ իրական ռասայական պայքար: Այս պատերազմը պետք է որոշի ո՞վ կզերիշխի Կովկասում: Մեր օգտին է կենսաքանական և մշակութային առավելությունը, ինչպես նաև պատմական ավանդույթները», (Ռասայական պատերազմ, քերթ «Մաքարթվելո», 22. 12. 1918 (վրաց.):
13. ՀԱԱ, Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի ֆ. 223, ց. 1, գ. 60, ք. 1-2: Փաստերի իսկությունը հաստատվում է Վրաստանում Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահ Ֆ. Լեբեդևի մամակում, (նույն տեղում, ք. 32): Այդ տեղում դեպքերի

մասին համառոտ հիշատակում են մաս վրաց հեղինակները, (տես՝ А. Ментешашвили, Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии, 1917-1921 гг. Тб., 1987, с. 131):

14. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, g. 2, q. 116, p. 15, (ռուս.): 1919 թ. հունվարի 26-ին վրաց զինվորականները ցրել էին Սոչիի ռուս բնակչության ժողովը, որը հավաքվել էր իր ազգային խորհրդի նոր կազմը ընտրելու համար (Хроника: Разгон русского собрания в Сочи, газета "Закавказское слово", Тифлис, 01. 02. 1919, №12).
15. ՀԱԱ, ֆ. 441, g. 1, q. 56, p. 7 (ռուս.): Բաթումի մարզում Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Դ. Թոփուրիձեն, ելնելով Անտանտի երկրների իրազորների հետ զրույցներից, 1918 թ. դեկտեմբերի 19-ին զգուշացնում էր իր ռազմական նախարարին, որ «Համրապետության ներսում անհրաժեշտ է զերծ պահել բնակչությունը էքսցեսներից և վրեժից [հայերի նկատմամբ]: Այդ տեսակի երևույթները կլինեն կործանարար և՛ մեր համրավի համար, և՛ առավելապես վնասակար, քան անհաջողությունը ռազմադաշտում» (Я. Шафир, Очерки грузинской жироны, Москва-Ленинград, 1925, с. 102):
16. ՀԱԱ, ֆ. 441, g. 1, q. 56, p. 9 (ռուս.):
17. Թեև մեկ այլ փաստաթղթում Ա. Հակոբյանը տրտմում էր, որ երկար ժամանակ Խորհուրդը ծանր բեռ էր տանում տեղի հայերին զերծ պահելով վրացական իշխանության դեմ բաց ելույթից, (ՀԱԱ, ֆ. 441, g. 1, q. 56, p. 9 շրջ., ռուս.):
18. ՀԱԱ, ֆ. 441, g. 1, q. 56, p. 12-12 շրջ. (ռուս.):
19. Նույնը, p. 9-9 շրջ. (ռուս.):
20. Նույնը, p. 13-13 շրջ. (ռուս.):
21. ՀԱԱ, ֆ. 276, g. 1, q. 140, p. 3,4 (ռուս.); նույնը, ֆ. 441, g. 1, q. 56, p. 2-3 (ռուս.):
22. ՀԱԱ, ֆ. 441, g. 1, q. 56, p. 14 (ռուս.):
23. Նույնը, p. 9 շրջ. (ռուս.):
24. ՀԱԱ, ֆ. 276, g. 1, q. 140, p. 3,4 (ռուս.):
25. ՀԱԱ, ֆ. 441, g. 1, q. 56, p. 2-3 (ռուս.):
26. Նույնը, p. 9 շրջ. (ռուս.):
27. "Закавказское слово", 09. 02. 1919, №19.
28. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, g. 2, q. 38, p. 17-21, (ռուս.):
29. ՀԱԱ, ֆ. 441, g. 1, q. 56, p. 7 (ռուս.):
30. Նույնը, p. 4-5 (ռուս.): Պարզ պատճառներով փաստաթուղթը չէր հրապարակվել Վրաստանի կառավարության կողմից, ի տարբերություն 1919 թ. հունվարի 5-ին ընդունած բանաձևի, որը դեռևս կողմ էր արտահայտվում Վրաստանի կառավարմանը, իսկ շրջանի ճակատագիրը նպատակահարմար էր գտնում լուծել միջազգային վեհաժողովում, (Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, изд. правительства Грузинской республики, с. 415-416, док. № 199):
31. Արտգործնախարար Ե. Գեգեճկորիի պնդմամբ Սոչիի շրջանում վրաց բնակչությունը կազմում էր 21-22 %, որոնք հիմնականում բնակվում էին

- Պլաստունսկոյն գյուղում, (Документы и материалы..., с. 403, 409-410): Այլ տեղեկություններով նա չէր գերազանցում 5 տոկոսը, (Добровольческая армия и Грузия, "Закавказское слово", 14. 02. 1919, № 23):
32. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 6-6 շրջ. (ռու.):
 33. Անդամներ՝ Կոպարաշվիլի և Տեր-Գրիգորյան (ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 9 շրջ., ռու.): Նախկին սպա, սոցիալիստ-հեղափոխական Ս. Տեր-Գրիգորյանը վարում էր Կառավարության ներկայացուցչի գրասենյակի պետի պաշտոնը, իսկ մինչ այդ եղել էր Սոչիի քաղաքային դումայի և քանդավորական պատգամավորների Խորհրդի գործկոմի նախագահ, (Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 164-165):
 34. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 116, ք. 22-27, (ռու.):
 35. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 2 շրջ., ք. 3:
 36. Տես՝ Բ. Սախլյան, Աբխազիայի կարգավիճակի հարցը վրաց-աբխազական հարաբերություններում (1917 թվականից մինչև 1921 թվականի փետրվար), Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XXV գիտական նստաշրջան, Ջեկուցումների թեզեր, Եր., 2004, էջ 33-35:
 37. "Меморандум" Добровольческой армии английскому командованию по поводу взаимоотношений с Грузией, газета "Кавказское слово ", Тифлис, 05. 04. 1919, № 63.
 38. Վրացական հեռագրային գործակալությունը 1919 թ. փետրվարի 10-ին հաղորդում էր, որ «զեն. Ղոնիկը իր գորամասով չկարողացավ անցնել Կամավորականների և հայերի օղակից», (թերթ «Սշակ», Թիֆլիս, 10. 02. 1919, № 32; թերթ «Ժողովրդի ձայն», Թիֆլիս, 11.02.1919, № 31):
 39. XX դ. սկզբին Սոչիի և Սուխումի շրջանները դիտվում էին որպես մեկ աշխարհաքաղաքական և տնտեսական տարածք: 1904 թ. Սուխումի շրջանից տարանջատվել էր Գագրայի տեղամասը և միացվել Սոչիի շրջանին: 1917 թ. ՕԶԱԿՈՄ-ի անդամ Ա. Չխենկելին հարց էր քարծրացրել ժամանակավոր կառավարության առջև այդ որոշումը վերանայելու մպատակով (ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1818, ց. 2, գ. 135, ք. 30, 48, տես՝ А. Ментешашвили, Октябрьская революция... с. 116): 1918 թ. ամռանը տարածաշրջանում վրացական զորքերի հրամանատար զեն. Մագնիևի կարգադրությամբ Գագրան վերադարձվել էր Սուխումի շրջանի վարչական տարածքը: Ն. թ. սեպտեմբերի 25-ին Ն. Բամիշվիլին, համաձայն չլինելով այդ որոշմանը, առաջարկում էր վարչապետին վերանայել զեներալի կարգադրությունը, (ՎԿՊՊԱ Վրաստանի ներքին գործերի նախարարության ֆ. 1863, ց. 1, գ. 628, ք. 17 շրջ.): 1919 թ. փետրվարին Վրաստանի կառավարության տարածքային ներկայացուցիչ Մ. Խոչոբաժյան՝ ի նկատի ունենալով Գագրայի տեղամասի Պլեյնկովոյի ենթաշրջանի զանգվածային հայ բնակչության կարիքները, ձեռնամուխ եղավ առաջարկել իր վերադասին կրկին վերամիավորելու այն Սոչիի շրջանին, (ՎԿՊՊԱ ֆ. 1861, ց. 2, գ. 116, ք. 27, ռու.): Վրաստանի և Կամավորական քանակի միջև տարանջատման գիծը, Մեխաղիր (այժմ՝ Խաշուխա) գետի վրայով, պահպանվեց որպես Վրաստանի ԽՍՀ և ՌՄՖՍՀ-ի սահման մինչև 1929 թ., որից հետո Խաշուխա և Փոռու գետերի արանքում ընկած հայաբնակ տարածքը ընդգրկվեց Աբխազիայի կազմը՝

Գազրայի շրջանի մեջ, (Գ. Ս. Лежава, Изменение классово-национальной структуры населения Абхазии, Сухуми, 1989, с. 16, 34):

40. Сообщение военного министерства, "Закавказское слово", 12.02.1919, № 21. Սոչիի միջադեպը, «Մշակ», 13. 02. 1919, № 34: Վրաց զինվորականների գործերից տուժած հայ գյուղացիների աջակցությունը «սպիտակներին» չէր ժխտում Ա. Հակոբյանը, (Սոչիի շրջանի Հայոց խորհրդի դիմում, թերթ «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 25. 03. 1919, № 57):
41. Բ. Սահլյան, Համշենահայերի Կամավորական բանակի շարքերում (1919-1920թթ.), «Մերձավոր Արևելք. պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ», Եր., 2005, էջ 122-126:
42. ՀՀ ԱԳ նախարարին հղած նամակում նա ներկայանում էր, որպես Սոչիի շրջանի՝ Պիլենկովո և Գազրա ավանների ներկայացուցիչ, (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 14):
43. ՀԱԱ. ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 15:
44. Նույնը, գ. 35, ք. 3:
45. Նույնը, գ. 409, ք. 52 (ռուս.), ք. 53:
46. "Закавказское слово", 25. 02. 1919, № 30.
47. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 3: Հակահայկական քարոզչության արձագանքը պարզ երևում է 1922 թ. հրատարակած գեղապետ Ն. Վ Վորոնովիչի հուշերում: Նա գրում էր, թե իբր «Սոչիի շրջանի գյուղացիության միջավայրում չկար Կամավորական բանակի այլ կողմնակից՝ բացառությամբ վրացիներին ատող հայերի: Կամավորականների գործակալները, օգտագործելով հայերի և վրացիների միջև բշտամությունը, կապ էին հաստատել տեղի դաշնակցականների կոմիտեի հետ, որոնց միջոցով նախապատրաստում էին հայերի ելույթը ընդդեմ վրացական տիրապետության: Թեպետ կամավորականները հարձակվեցին ավելի վաղ, քան բռնկվեց ապստամբությունը, հայերի ջոկատները աջակցելով նրանց՝ հարվածեցին վրացական զորքերի ֆիկուսին», (Н. В. Воронович, "Зеленые" повстанцы на Черноморском побережье, Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 162,164): Հայերի դերի մասին ոչինչ չի ասում Կամավորական բանակի գեմ. Լուկոմսկոյը, նշելով, որ. «փետրվարի 4-ին վրացական զորքերը կատարել էին անբարյացակամ (?) գործողություններ մեր դեմ և զենքերալ Դենիկինը հրամայեց անցնել հարձակման և գրավել Սոչին», (Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 99): Պարզ է, որ շրջանի պատասխանատու վրաց պաշտոնյաները արդարանալու կարիք ունեին ամապանելի պարտության համար, թեև ժամանակակիցներին հայտնի էր տեղում վրացական զորքերի պետ՝ գեմ. Դոմինի կատարյալ ապաշնորհությունը ռազմական ոլորտում, (Н. В. Воронович, "Зеленые" повстанцы., с. 162): Սոչիի իրադարձությունների պատճառով Թիֆլիսում 1920 թ. հուլիսի 30-ից օգոստոսի 2-ը տեղի ունեցավ դատ: Սոչիի և Սուխումի շրջաններում վրացական զորքերի հրամանատարությունը մեղադրվում էր ծառայողական անփութության մեջ: Դատի ժամանակ խոսք եղավ նաև հայերի մասին: Դատախազի հարցին՝ մի՞թե եղել էին բռնություններ հայերի նկատմամբ, նախկին ռազմական նախարար Գեորգիանց պատասխանեց. «Եթե եղել են, ապա առանձին դեպքեր»: Իսկ երկրորդ հարցին, թե արդյո՞ք

Կամավորականների առաջխաղացումը պայմանավորված էր վրաց զինվորների անկարգություններով, վկայի պատասխանը եղավ. «Այդպես էին քացատրում անզլիացիները», (Газета "Слово", Тифлис, 03.08.1920. №173): Բրիտանական ռազմական Միսիայի պետ Բրիգսը հրավիրել էր արտգործնախարար Ե. Գեգեճկորիի ուշադրությունը Սոչիում վրացական զորքերի վատ պահվածքի վրա, (Բանակցությունների սղագրություն, Թիֆլիս, 23 մայիսի 1919 թ., տես՝ А. Ментешашвили, Из истории взаимоотношений грузинского, абхазского и осетинского народов, 1918-1921 гг. Тб., 1990, с. 29):

48. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. I, գ. 56, ք. 14 (ռու.):

49. Նույնը, գ. 56, ք. 1-1 շրջ. (ռու.):

50. Մանրամասն տես՝ Документы и материалы..., с. 391-407, док. № 196, с. 407-414, док. № 197. Դիվանագետ Ջ. Դ. Ավալովը համարում էր, որ քանակությունների ժամանակ վրացական քանազանացները՝ Գեգեճկորին և Մազեիներ, հավակնելով Սոչիի շրջանին, պաշտպանում էին անադար սկզբունքներ, (З. Авалов, Независимость Грузии в международной политике 1918-1921 гг., Воспоминания и очерки, Париж, 1924, с. 198): Վրաց ներկայացուցիչների անզիշում դիրքորոշումը պայմանավորված էր Գերմանիայի աջակցությամբ, որի վկայություններից մեկն էր Կովկասում գերմանական տեղեկատվական բյուրոյի պետ պրոֆեսոր Է. Ցոպմայերի հայտարարությունը: «Ռուսական Կամավորական քանակի ղեկավար գեմ. Ալեքսեևն սպառնալիքները, -ասում էր գերմանացին, -Վրաստանի համար անվճար են, քանի որ հարձակման դեպքում գերմանական զորքերը պայմանավորվածությունների համաձայն կկանգնեն Վրացական հանրապետության սահմանների պաշտպանությանը, իսկ ուկրաինական զորքերը կհարվածեն գեմ. Ալեքսեևի քանակի թիկունքին», («Кавказское слово», 05.10. 1918, № 213.):

51. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 28-30 շրջ., (ռու.):

52. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 26, ք. 38-40, (ռու.):

53. Деникин-Оденич-Врангель, Мемуары, с. 163.

54. ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 91-93, (ռու.): Տեղեկացնելով համագումարի որոշումների մասին Գ. Անջափարիժեն չէր թաքցնում, որ այն հրավիրվել էր իր կարգադրությամբ («Кавказское слово», 06.12. 1918, № 264): Դեռևս 1918 թ. սեպտեմբերին Անջափարիժեն հայտնում էր իր կառավարությունը, որ նախաձեռնում է միջոցներ Սոչիի շրջանի քնակչության կողմից Վրաստանի օգտին արտահայտվելու համար (ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 28, ք. 28-30 շրջ.): Նաև տես՝ "Резолюция граждан г. Сочи о присоединении к Грузии, 20 сентября 1918г.", (Документы и материалы..., с. 390, док. № 195): Այդ ամենը հակասում էր 1919 թ. փետրվարի 8-ին Ն. Ժորդանիայի ելույթում հնչած փաստերին: «Սոչիի շրջանը մենք զրավել էինք ժամանակավոր, -ասում էր վարչապետը, -ե մենք հայտնում էինք, որ պատրաստ ենք հեռանալ, եթե չեն տուժի տեղի քնակչության շահերը: Մենք առաջարկել էինք անզլիական հրամանատարությանը վերահսկողության վերցնել շրջանը և չսպասելով դրական պատասխանի սկսեցինք նահանջել: Սակայն անզլիացիները առաջարկեցին մեզ մնալ մինչև խստադարար

կոնֆերանսում հարցի վճռելը: Այս գոտում գտնվելը ծանր բեռ էր մեզ համար և՛ տնտեսական, և՛ քաղաքական տեսակետներից: Մենք պատրաստ էինք հանձնել շրջանը Կուրանի կառավարությանը (թեև 1918թ. Եկատերինոդարի բանակցություններում վրաց ներկայացուցիչները կտրուկ մերժեցին դրա հնարավորությունը - Բ.Մ.): Սակայն տեղի բանվորները, գյուղացիները ու սոցիալ-ժողովրդավարականները հայտնում էին, որ Դենիկինը անընդունելի է իրենց համար և մնալու խնդրանքով մեզ դիմել էին բազմաթիվ պատվիրակություններ», (Н.Н. Жордания, За два года (1.03.1917-1.03.1919), Статьи и речи, Тифлис, 1919, с. 199): Այս «անշահագրգիռ» դրվածքը ժխտում էր Ե. Գեգենկորին ասելով, թե. «Սոչիի շրջանի վերաբերյալ ես պարտավոր եմ հայտարարել, որ մենք չենք հրաժարվում մեր հավակնություններից» (Վրաստանի Հիմնադիր ժողով, 17 ապրիլի 1919 թ., "Кавказское слово", 25.04.1919, № 75):

55. Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 100.

56. Там же. Վրաց պատմաբանները գրում են, թե «Պատահաբար չէ, որ Դենիկինը ապավինել էր մվանաց Սոչիի շրջանի հայկական ազգային խորհրդի «ծառայությանը», քանի որ ստանալ համանման կեղծաթուղթ Արխագիայի հայ բնակչության «պաշտոնական ներկայացուցիչներից» մա որևէ կերպ չէր կարող», (Д. Гамахария, Б. Гогия, Абхазия - историческая область Грузии (исторические документы, материалы, комментарии с древнейших времен до 30-х годов XX века), Тб., 1997, с. 91):

57. Д. Гамахария, Б. Гогия, նշվ. աշխ., էջ 90-91:

58. В. Фавицкий, Зеленая армия в Черноморье, "Пролетарская революция", Исторический журнал Испарта, № 8-9, 1924, с. 52, схема № 2.

59. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 1 շրջ:

60. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 3, 4 (ռու.):

61. Նույնը., ք. 5 (ռու.):

62. Նույնը, ք. 11-12 (ռու.):

63. «Ինքնավար Արխագիայի» ներկայացուցչական մարմին (Տես՝ Բ. Մախլան, Արխագիայի կարգավիճակի հարցը., էջ 33-35):

64. Г. А. Дзидзария, Очерки истории Абхазии, Тб., 1963, с. 231-232. Այս բողոքը ժխտում է այն տեսակետը, որ հուլ-վրացական «պատերազմից երկու-երեք ամիս անց վերականգնվեցին Վրաստանի հայության իրավունքները, և նրանց կյանքը մտավ նորմալ հունի մեջ», (Կ. Սարգսյան, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ, Եր., 2002, էջ 92): Նույնիսկ 1919 թ. նոյեմբերին «Խաղաղության պայմանագրի» գործելուց հետո Վրաստանի Հայոց խորհրդի անդամները արձանագրում էին, որ «հայ բնակչության մկատմամբ շուրջ երկու տարի տարվող անվստահության և ճնշման քաղաքականության արդյունքում գրեթե ամեն հայ դիտվում է որպես պետության թշնամի...Անկախ Վրաստանի գոյության երկու տարում հակահայությունը ոչ թե թուլացել է, այլև հակառակը՝ ներգրավել է վրացական հասարակության նորանոր շրջանակներ, վերածվելով մտավորական երևույթից զանգվածայինի: Արմատները պետք է փնտրել կոնկրետ պատմական և քաղաքական պայմաններում որոնցում կայանում է Վրաստանի պետական անկախությունը...Վրացական ժողովրդի ազգային

գիտակցության ամրապնդման նպատակով և ազգային պետության կառուցման վրա նրա մտքի սևեռման համար, վրացական մամուլը օգտագործում է ներքին թշնամու զաղափարը՝ հանձինս ազգային փոքրամասնությունների», (Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի «Հուշագիր», ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 140, ք. 2, 6, ռուս.):

65. ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, ք. 10, (ռուս.): Մանրամասն տես՝ Բ. Մաիսյան, Քաղաքական իրադրությունը և համշենահայերի կացությունը Արխագիայում 1918-1920 թթ., «Պատմա-քաղաքական հանդես», 2005, № 1, էջ 125-140: